

Пірәлі Г.Ж.^{*1}, Құрманбаева А.П.²

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: piralieva58@mail.ru, aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2645-0918, 0000-0002-2870-4769

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Мақалада ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің атақты «Абай жолы» роман-эпопеясындағы ақынның орыс достары туралы тарихи деректердің әдеби айналымға түсіп көркемдік шындыққа негіз болу мәселелері қарастырылған.

Қазақ әдебиеттануында тұңғыш рет ғылыми айналымға енген Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Абайдың орыс достары туралы тарихи деректер мен мұрағаттық материалдардың көрнекті тарихшы, әдебиетші ғалым Ләйла Мұхтарқызының «М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» деген зерттеуіндегі салыстырмалы әдістеріне ғылыми теориялық тұрғыдан талдау жасалды. Л.Әуезованың монографиясындағы архивтік құжаттар мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы ақынның орыс достары туралы әдеби фактілер өзара салыстырылып, тарихи негізде айқындалды. Абайдың орыс тіліне жетіктігі мен Европа мәдениетін меңгеруіне Семейдегі саяси жер аударылғандар орыс достарының ықпалы зор болғандығы, әлемдік рухани кеңістіктегі тарих, философия, т.б. жөніндегі озық еңбектер, орыс және батыс европа әдебиеттері, мерзімді баспасөздер өнімдері жиналған Семейдегі кітапханасы екендігі романдағы көркем мәтін сілтемелері арқылы талданды. Абайдың жақын досы Евгений Петрович Михаэлистің статистика комитетінің бірінші секретары болған жылдары халық арасындағы ұлттық құндылықтарды, көне жәдігерлерді жинақтау және зерттеу жұмыстарын ұйымдастырып, бұл ұжымды қаладағы тұңғыш ғылыми мекемеге айналдыру жолындағы жанкешті іздестіру жұмыстары бүгінгі жаңаша көзқарас тұрғысынан сараланып, интерпретация жасалды. Е.П.Михаэлис жинаған экспонаттар негізінде 1883 жылы музей ашылуы да қазақ өміріне енген үлкен мәдени құбылыс болғаны және Семей қаласындағы статистика комитеті осы саяси жер аударылғандардың көмегімен өлкенің мәдени өмірін, географиясын, тарихы мен экономикасын, этнографиясын зерттеу жұмыстарын жүргізгені, олардың жергілікті халықтың рухани оянуына түрткі болғаны жөніндегі тарихи деректерге ғылыми талдаулар жасалды.

XIX ғасырдың 70-80 жылдары тарих сахнасына шыққан орыстың революционер, зиялыларының өкілдерінің Семей қаласына шоғырлануы, олардың көбінің Абаймен көңілі жарасып, тіл табысуы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы көркем шындық пен Ләйла Мұхтарқызының «М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» деген зерттеуіндегі тарихи деректер өзара салыстырылып, ғылыми тұрғыдан түсіндіру жұмыстары жүргізілді. Олар орыс халқының тағдырындағы трагедияның өзге ұлттың бәріне де бар ортақ қасірет екендігін Абай сынды көзі ашық, көкірегі ояу ойлы жандарға, өзге ұлт өкілдеріне ұғындыруға ұмтылған ой-пікірлері герменевтикалық талдау әдістерімен түсіндірілді. Жалпы адамзаттық құндылықтарды көздеген ақыл-ойдың озғындары саналған Пушкин, Лермонтов, Л.Толстой, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Н.Чернышевский, т.б. сынды тұлғалардың туындыларымен таныстырып, көзін ашқан орыс достарының есімдері М.Әуезовтің ақын өміріне қағисты әрбір ғылыми зерттеу еңбегі мен «Абай жолы» романында жиі кездесіп, тарихи шындықтар көркем шыбықты толықтырып, тұтастандырылып отырылуы кейіпкерлердің сөйлеу, ойлау, түсіну сынды психофизиологиялық қасиеттеріне байланысты бейнеленуі әдебиеттану ғылымының шарттары мен талаптарына сай тұрғыда талданады. Қалай болғанда да көркем шығармадағы ақынның орыс достарының бейнелері Л.М.Әуезованың және көрнекті зерттеуші, әдебиеттанушы ғалым Мұхтар

Әуезовтің өзінің де абайтануға қатысты ғылыми теориялық еңбектеріндегі тарихи деректердің тығыз байланыстылығы, дәлме-дәл келетіндігі осы талдау барысында толығымен дәлелденді.

Кілт сөздер: тарихи дерек, көркемдік шындық, мұрағаттық материалдар, архивтік ақиқаттар, роман-эпопея.

Кіріспе. Кеңестік кезеңде Мұхтар Әуезовті Абайдың орыс достары жөніндегі тарихи деректердің тапшылығы қатты аландатқаны белгілі. Себебі ол кездегі саяси ахуалға орай бүкіл архивтер толығымен ашылмай, жан-жақты ізденіске мүмкіндік бермеген еді. Жазушының өз кезеңінде бұл тақырып көп толғандырғанымен қолы қысқа, жолы жабық, мұрағаттар мығым болғаны мәлім. Тек тәуелсіздік алған соңғы жылдары ғана рухани кеңістігіміз кеңіп, әлемнің түрлі мұрағаттарында шаңы қағылмай іздері жоқ болып жатқан көне жәдігерлерімізге, беймәлім мұраларымызға, назардан қалыс қалған құнды құжаттарымызға қол жеткізуге мүмкіндіктер туа бастады. Руханиятымыздағы олқы түскен осы тұстарымыздың бірі ұлы ақынымыз Абай Құнанбайұлының қатпары қалың, құндылығы жоғары орыс достарына қатысты құжаттар, тарихи деректер көзі екені кәміл. Абайдың өмірбаянын өзінің бүкіл саналы ғұмырында тереңдей зерттеп, толықтырып жазу жұмысына жанкештілікпен, асқан жанашырлықпен белсенді түрде атсалысса да ақтандақтардан арыла алмаған М.Әуезов әрбір жазған өмірбаян нұсқаларында да, мақала зерттеулерінде де бұл тақырыптың әлі жетер өрісіне жетіп, аяқталмағанын ескертуден жалықпаған. Ақын шығармаларының әрбір толық басылымының тұсында сол өмірбаянына кіретін тың дерек, жаңалықтар қосылып отырса да оны толықтырар тарихи деректер әлі де мол екендігін, әсіресе орыс тілінде сақталған деректердің назардан тыс қалып келе жатқанын зерттеушілердің есіне салуды да ұмытпаған. Айталық, «Абай өмірбаянының үшінші нұсқасы (1944-1945)» деген еңбегінде: «...Бұл күнге шейін біз Абайдың достары болған орыс оқымыстыларының: Михаэлс, Долгополов, Гросстардың не хат, не күнделік, не мақала сияқты еңбектерінде Абайды сөз қылған бөлімдерін жинай алмадық», – деп өкініш білдіру соның нақты дәлелі (Әуезов, 2007: 210). Және осы мақаласында тек орыс достары ғана емес ақынның өмірінде, ел билеу қызметінде қоян-қолтық араласқан орыс патшалығының ресми өкілдері, олардың Абай жөніндегі түрлі мәселе кезіндегі кеңселік құжаттары, тіпті жеке жазбаларындағы ойлары мен пікірлерінің де абайтануда атқарар рөлі зор екендігін ескертуі де осы еңбегінде айтылған: «... Анығында, Абайдың өмірбаянын оқыған кісінің бәріне мәлім нәрсе, оның патшалық ұлығымен, ұлықтар кеңселерімен аса көп рет кездесуі туралы болады. Крестьян начальнигі, ояз начальнигі, жандарал, округ соты, Омбыдағы корпус (генерал-губернатор) кеңселері барлығының архивтерінде Абай жөнінен көп жаңалық табуға болар еді» (Әуезов, 2007: 210).

Қазақ әдебиеті тарихындағы абайтану саласының тұсауын кескен ғұлама ғалым, көрнекті зерттеуші Мұхтар Әуезовтің көкейіндегі арман бүгінгі күнде жүзеге асты ма деген сауал бүгінгі оқырманды да қатты толғандырады. Осы орайда ақын өмірі мен өнеріне оң өзгеріс әкелген орыс достары жөніндегі жаңа деректерді іздеп, М.Әуезовтің осы тәуелсіздік жылдары жарияланған елу томдық толық жинағындағы зерттеулерге, ондағы пікірлерге тоқталуды мақұл көрдік. Себебі осы көп томдықта жарияланып, ғылыми айналымға енген тың тарихи деректер, Абайдың орыс до-

старына қатысты бұрындары беймәлім болып келген архивтік құжаттар, бүгінгі біздің талдауымызға негіз болып отырған еңбектер қазақ әдебиеттануы үшін тың мәліметтер болып табылады.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы көркемдік шындық пен ақын өмірбаянындағы тарихи ақиқаттар М.Әуезовтің биограф ретінде де, абайтанушы ретінде де, жеке шығармашылық тұлға туралы тұңғыш тарихи туынды тудырған талантты суреткер ретіндегі бүкіл әдеби, ғылыми, көркем мұраларындағы ақиқаттан айнымайтын, тарихтан аттамайтын, архивтік құжаттарға негізделгенін айғақтайды. Бұл жөнінде Мұхтар Әуезовтің «Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845-1904) Өмірі мен творчествосы» деген ірі монографиялық еңбегінде: «...Міне, осы адамдармен Абайдың байланысы күшейіп, ол байланысы үлкен достыққа айналады. Олар жаз уақытында Абай аулына келіп, қонақта болады, қыс кезінде онымен үнемі хат жазысып, байланыс жасап тұрады. Абайдың орыс достары оның өздігінен оқуына шын көңілдерінен сүйсініп жәрдемдеседі, оған керекті кітаптарды іріктеп алып, сұраған мәселелеріне жауап беріп тұрады», – деген (Әуезов, 2007: 107). Зерттеушінің бұл пікірі қазақтың ұлы ақыны, үлкен ойшыл Абайдың өз ортасынан озып, рухани кеңістігіне жаңа өріс ашар арнаның ашылғандығын аңдатады.

Материалдар мен әдістері. Зерттеу жұмысының материалы ретінде М. Әуезовтің «Абай жолы» романы мен Л.М.Әуезованың «М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» деген монографиялық еңбегі негізге алынды. Зерттеу жұмысында салыстырмалы-салғастырмалы, жүйелі-кешенді және әдеби-тарихи саралау сияқты ғылыми әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Сондай-ақ зерттеудің теориялық негізі ретінде Мұхтар Әуезовтің осы тақырып төңірегіндегі әдеби-ғылыми, сын-зерттеу жұмыстары мен Л.Әуезованың еңбектері басшылыққа алынды. Айталық, қазақтың ақыл-ойшылы, ұлы кемеңгері Абайдың 100 жылдығына дайындық кезінде жазылған «Абай – қазақ халқының ұлы ақыны» деген мақаласында Мұхтар Әуезов орыс халқының шын адал және ұлы өкілі болған, патшалықтан жиренумен өткен ой алыптары – Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Чернышевскийлермен Сібір, Қазақстан халықтарын таныс ету айдаудағы революцияшыл демократтардың саяси үлкен жолының бірі болғандығын, бұлардың арасында Абайға алдымен әсер еткен кісі Михаэлис екендігін, Абай кейінгі уақыттарда: «Дүниеге көзімді ашқан кісі Михаэлис», – деп, өмір бойы алғыс айтып өткендігін тарихи дерек ретінде ерекше атап өтеді (Әуезов, 2007: 50).

Ол жөнінде кеңінен ақпарат бере келіп, Михаэлистің өзінің тексерген саласы табиғат (жердің жаратылысы) ғылымы болса да дүние танымы кең, жан-жақты білімді болғандықтан Абайға қандай кітапты оқу туралы шынымен үлкен бағыт бергенін, бұрындары қолына түскеннің бәрін талғаусыз оқып жүрген Абай, ендігі оқуын Михаэлистің ұсынуы бойынша, үлкен тәртіпті ретке қойып, көркем әдебиет, сын, философия, табиғат ғылымдары, әлеумет жайындағы кітаптарға шейін тарау-тарауымен, жоспармен оқитын болғандығы жөніндегі дерек те осы еңбекте егжей-тегжейлі баяндалған.

Осы орыс достарының ақыл-кеңесінің нәтижесінде қыр қазағы Абайдың 1884-1885 жылдары дүниеден көп мағлұматы бар кісі болып, дүниетанудың әр саласы

бойынша ғылым мен философияға сүйенген арнаулы көзқарасы, сыны бар, әншейін ел кісілерінен сонағұрлым қырағы, озғын кісі болып, жекеленіп шыға бастағанын айта кеп: «...Абай, айтуынша, отыздың ішінен бастап, Европа оқымыстыларының көп кітаптарын оқып, қырыққа таман келген уақытта «бұрынғы дүниенің асты-үстіне шығып өзгеріп, Күншығысым Күнбатыс, Күнбатысым Күншығыс болып кетті» дейді (Әуезов, 2007: 50). Ол енді бұрынғы күнге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған ақынның азғана уақытта қаншалықты рухани дамып, ой-өрісі өскендігі нақты тарихи деректер негізінде өзгергенін ғылыми тұрғыдан талдап, түсіндіреді. Осы орыс достарының дәнекер болуымен дүние жүзінің данышпандарынан дәріс алып, ғұламаларынан ғибрат, өнерлілерінен өнеге алғандығын айтып, ақынның өміріне ғана емес бүкіл дүниетанымына, ой өрісіне орасан зор оң өзгеріс енгендігіне: «...Бірақ Абай өзінің ісінде болсын, өлең-жырларында болсын өзі шыққан таптың сөзін сөйлемейді, халық сөзін сөйлейді, тап намысын жоқтамайды, халық намысын жоқтайды: атаның ұлы болмайды, адамның ұлы болады», – деп кәсіби маман ретінде жоғары баға да береді (Әуезов, 2007: 51).

Ел мұқтажын әділеттілікпен шешуді көздеп өз ықтиярынан тыс би-болыс болуға, Семей қаласының үйез, жандарал, судьялар сияқты төре, ұлықтарымен араласуға мәжбүр болған Абай енді көзі ашық, көкірегі ояу орыс достар тауып, жалпы адамзаттық құндылықтар, өнер, білім, мәдениеттің қайнарынан сусындап, түсінік танымын түбірінен тың арнаға бұрғаны белгілі.

Ақын өмірі мен ой-өрісіндегі осы өзгеріс жөнінде «Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасы (1927-1933) Абайдың туысы мен өмірі» деген еңбегінде: «...Осы ретпен орыстың белгілі ақын-жазушыларынан: Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Шедрин, Достоевский сыншылардан: Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Писарев; Еуропа ақындарынан Гете сияқты фалсафашыл, табиғатшыл білгіштерінен: Спенсер, Луис, Дарвин; тарихшыларынан Дрепер сияқты талайларды оқыған. Әрине бұл аталған жазушылардың бәрін бірдей Абай бірер-ақ жылдың ішінде оқыды деуге болмайды. Соңғыларының көбін бері келіп, ұлғайып, кәрілікке айналған кезінде ғана қолына түсіруі мүмкін», – деп, сол кезеңге дейін беймәлім болып келген ақын кітапханасынан да ақпарат береді (Әуезов, 2002: 82).

Сондай-ақ мақаланы жазуға ғалым-әдебиеттанушы Жанғара Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» атты зерттеу кітабында айтылған «Абай жолы» эпопеясына нақты арқау болған тарихи, әдеби, этнографиялық деректері де өз септігін тигізді (Дәдебаев, 2001). Аталған ғалымның бұдан бөлек «Мұхтар Әуезов (Сенің сүйікті жазушың)» деген еңбегіндегі Әуезовтің шығармашылық лабораториясы мен жазушы шеберлігінің қыр-сыры, романның құпия тұстарына қатысты деректері де бағыт-бағдар бола алды (Дәдебаев, 1991). Бұл еңбектерінде ғалым «...М. Әуезовтің қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет шығармашылық тұлға туралы тарихи кең көлемді туынды жазуын ұлттық сөз өнеріндегі үлкен көркемдік құбылыс екендігін, мұнда жазушы суреткерлігі мен ғалымдығының ерекше үйлесім тауып, үлкен шығармашылық рөл атқарғанын атап көрсетеді» (Пірәлі, 2018: 206).

Зерттеу нәтижесі. Барлық кезеңде өнер адамзаттың дүниетанымының дамуы мен тұлғалық қалыптасуында маңызды рөл атқарды (Исмакова, Пірәлі, Бегманова,

Таңжарықова, Ойсылбай, 2019: 600). Әсіресе, сөз өнері – әдебиеттің адамның рухани кемелденіп, білім көкжиегінің кеңейе түсуде ықпалы зор болды.

Қазақ сөз өнеріндегі ең шоқтығы биік шығарма саналатын М.Әуезовтің «Абай жолы» романы осы жанрдың барлық талабына сәйкес келетін, әлем әдебиетінен ойып орын алатын шығармалардың бірі. Бұл роман жарық көрген сәтінен бастап әдебиеттанушы-ғалымдар әртүрлі қырынан зерттеп, зерделеді десек те, бүгінгі заман көкжиегінен қарағанда М.Әуезовтің тырнақалды туындысын тағы да еңшеп, зерттей түсудің маңызы руханият үшін зор болып тұр.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романы мен көрнекті тарихшы, әдебиетші ғалым Ләйла Мұхтарқызының ««М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» деген зерттеуіндегі тарихи деректер мен әдеби фактілер негізінде осы мақалада Абайдың Европа мәдениетін меңгеруіне Семейдегі саяси жер аударылғандар орыс достарының ықпалы зор болғандығы, соның нәтижесінде әлемдік рухани кеңістіктегі тарих, философия, т.б жөніндегі озық еңбектер, орыс және батыс еуропа әдебиеттері, мерзімді баспасөздер өнімдерімен таныстығы жөніндегі ғылыми ақпарат та романдағы көркемдік шындық та салыстырмалы-салғастырмалы, әдеби-тарихи саралау әдістері арқылы толық дәлелденіп, айқындалды. Бұрындары арнайы қалам тартылып, пікір айтылмаған соңғы жылдары жазушының елу томдық толық шығармалар жинағы негізінде жарияланған Мұхтар Әуезовтің еңбектері негізінде Абайдың орыс достарының тарихи деректері, ол туралы айтылған тың пікірлер, өзекті мәселелер қарастырылды. Жазушының «Абай жолындағы» кейіпкерлер мен прототиптері арасындағы байланыстар, суреткерлік шеберлік шеберханасы арнайы сөз болды. М.Әуезовтің «Абай жолы» романы мен Ләйла Мұхтарқызының «М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» деген зерттеуіндегі екі нұсқа мәтіндеріндегі тарихи шындықтар, олардың көркем шығармадағы өсу, өзгеру жолдарына ғылыми теориялық тұрғыдан талдау жасалды.

Талқылануы. М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Абайдың орыс достарының тағдыры мен тарихы, көркем шығармадағы шынайы бейнелерінің өмірмен өзектесіп, өріліп жатқандығын Ләйла Мұхтарқызының «М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» деген зерттеуіндегі архивтік құжаттар толық талдап, дәлелдеп, ғылыми айналымға енгізгені осы еңбек негізінде талқыланды, талданды. Және осы тәуелсіздік тұсындағы архивтердің есігі ашылып, көне жәдігерлерге, мұрағаттық материалдарға еркін ене бастаған тұста Абайдың орыс достары туралы, олардың қазақ ақынын еткен рухани әсері, жалпы ұлт құндылықтарына қосқан үлестері жөнінде қандай жаңалықтар ашылып, қандай тың мәліметтер табылды деген өзекті мәселе де қозғалды. Осы мақсатта ғылыми ізденіс жұмыстары жүргізіліп, бірнеше жаңа еңбектер айналымға енді. Соңғы жылдары табылған жәдігерлер мен, олар туралы абайтанушы, мұхтартанушы, жалпы ізденімпаз ғалымдардың, әдебиетшілердің түрлі жанрдағы жазған еңбектері біздің талқылауымызға түсіп, кәсіби талдаудан өтті.

М.Әуезовтің көптен көксеген бір көкейкесті мәселесі, арман тұтқан мұраты – осы орыс достарының табылмай жүрген жәдігерлерінің бірін ұлы ұстаздың шәкірті, көрнекті әдебиет зерттеушісі Қайым Мұхамедхановтың анықтауы дер едік. Ол құнды мәлімет, тың дерек Н.Долгополов арқылы Абай өткізген музей коллекцияларының

тізіміне тиісті документ болып табылады. Бұл факті жөнінде журналист, қаламгер, абайтанушы Болат Жүнісбековтің «Абай мұрасының бас шырақшысы» деген мақаласында: «...1885 жылы Н.И.Долгополов арқылы Семейдегі өлкетану музейіне тапсырған заттар (жалпы саны – 17, олар-кебеже, саба, сүйретпе, жезмойнақты торсық, піспек, табақ, шыныаяққап, әшекейлі құтылар, бесік, ұршық, тоғыз құмалақ, қарау – жарактар-айбалта, найза, шокпар), ұста саймандары – (көрік, тас, қысқаш) музыка аспаптары – (қобыз, сыбызғы, асатаяқ, домбыра) болатын. Абай тапсырған заттардың ішінде қазақ ауылында сүттен даярланатын тағам түрлері, тіпті қара сабынға шейін болған. Бұлардың бәрі қазақ халқының этнографиялық болмыс-бейнесін көрсетуді мақсат етіп, ғылыми тұрғыда жүйелі түрде жинақталған экспонаттар еді. Алайда Қайым Абай мен Долгополов тапсырған заттарды арнайы өлкетану музейінің экспозициясынан, қоймасынан іздегенде «ақын тапсырған заттардың 23-і ғана табылған, кейбірі күтімсіздіктен тозған», – деп ренжіген (1963 жыл, 8–ші қыркүйектегі «Ертіс» (қазіргі «Семей таңы») газетіндегі мақаласында). Қайымның тікелей араласуымен 1964 жылы Мәдениет министрлігінің арнайы бұйрығымен Абай тапсырған заттардың 17-і ақынның музейіне қайтарылады. Қазіргі күні бұл жәдігерлер Абай музейінің баға жетпес асылдары қатарында Семейдегі Бас мұражай және Жидебайдағы ақынның мұражай-үйі экспозиция залдарында көрермендер көзайымына айналып отыр. Ал оның біреуін – Абайдың құтысын Астанадағы Ұлттық музейдің төрінен көре аласыздар», – деп жан-жақты ақпарат берілген (Жүнісбеков, 2020: 230).

Соңғы жылдары айғақталған тағы бір тың тарихи мәлімет – Музей қорында бүгінгі күні Абайға, оның туыстарына, шәкірттері мен орыс достарына қатысты көптеген архивтік құжаттар сақталуы. Атап айтсақ, Мәскеу, Ленинград, Омбы, Том, Қазақ қалаларының және Қазақстанның мұрағаттарынан табылған Абайдың өмірі, атқарған қызметі, туыстық, өнер айналасына қатысты архив деректері; Абай оқыған медресенің араб, түрік, шағатай тілдеріндегі кітаптары (барлығы – 252) қор каталог жасалып ақынға қатыстылары түгел жүйеленуі де қазақ руханиятына қосылған құнды жәдігер екендігі сөзсіз.

Осы ретте Әрхам Ысқақұлымен қатар Ахат Шәкәрімұлымен үзбей хат алысып, Шәкәрімді ақтау ісіне де аянбай атсалысқан Қайым Мұхамедхановтың ерен еңбегін елеусіз қалдыруға болмайды. Аталған еңбекте 1949 жылғы мемлекеттік баспаға шығаратын өнімдер тізімінде Қайым Мұхамедхановтың Абайдың ақындық мектебінің өкілдері – Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Әріп, т.б таңдамалы шығармаларын алғы сөзбен, Б.Аккерманның «Абайдың досы – Е.П.Михаэлис», Рахымжановтың «Абай туралы естеліктер» кітап шығару жоспарланғаны, осы есепте «Абайдың орыс достары» бөлімі Н.И.Долгополовтың, Хася Шурдың жаңа портреттерімен, сондай-ақ Н.И.Долгополовтың Толстой және Хася Шур туралы жазған естеліктерімен және кітаптармен, Е.П.Михаэлистің жеке архивінде сақталған өзінің және оның отбасының, Герцен, Чернышевский, Шелгуновтардың суреттерімен толығып, Абайдың шөбересі Базила Омаровадан (Ақылбайдың немересі, Бәкізаттың қызы) сүйектелген кебеже, кіршомбал, Еркежанға тиесілі жез леген және салпыншақтар алынғаны жайлы да баяндалады (Жүнісбеков, 2020: 231).

Абай өмірбаянына қосылған бұл соңғы тың деректер бізге Мұхтар Әуезовтің: «... Орыс достарының өзара хаттары, естеліктері, күнделік жазбалары да Абай жөнінен

нелер қымбат, қызық жаңалықтар айтса керек», – (Әуезов, 2007: 211) деген ойын жаңғыртып, жақсы, құнды мәліметтердің қазақ оқырмандарына әлі де қызықты мәліметтерін сыйларына сенім туғызады. Расында да 1886 жылы Е.П.Михаэлистің ұсынуы бойынша Абай Құнанбаев Семей облыстық статистика комитетінің мүшесі болғаны қазақ оқырмандарына жақсы таныс.

1902 жылы апрель айында статистика комитетінің негізінде әлдеқашан өлкелік ғылыми мекеме болып қалыптасқан орыс география қоғамы Батыс–Сібір бөлімшесінің Семей қосымша бөлімшесі құрылып, оның жұмысына Г.Н.Потанин, В.А.Обручев, П.П.Семенов-Тянь-Шанский т.б сынды тарихи тұлғалар белсене қатысқан. А.П.Карпинский, С.Ф.Ольденбург, Ю.М.Шокальский, жергілікті оқымыстылардан Е.П.Михаэлис, Н.Я. Коншин, Б.Г.Герасимов және Абай Құнанбаев қоғамның құрметті мүшесі және оның академигі болғаны да бүгінде белгілі болып отырған тың мәліметтер.

Осында аты аталған Нифонт Иванович Долгополов Харьков университетінің медицина факультетінің 5-курсында «Народная воля» үйірмесінің белсенді мүшесі болып, айдалғанын, 1884-86 жылдары Абаймен жақсы қатынаста болғанын Семей облыстық басқармасының қорындағы архивтік документтер дәлелдейді. Соның бірі – 1885 жылдың жазында ауырып қалған Н.Долгополов Семей генерал-губернаторынан Абай аулына барып, емделіп қайтуға рұқсат сұраған ресми құжаты. Онда: «Менің денсаулығым қатты бұзылды–безгек және өкпе ауруымен ауырамын, денсаулығымды түзету үшін қаладан жаз айларында далаға барып қымыз ішіп таза ауа жұтуым керек. Жоғары мәртебелі Сізден осыған байланысты Шыңғыс болысына – Өскенбаев Құнанбай ауылына баруыма 15 августқа дейін рұқсат беруіңізді сұраймын, 1885 жылғы 4 июнь Н.Долгополов», – деп жазылған (ЦГА КазССР, ф.15, оп.2, д.88,л.69).

Ал, оның жұбайы, Могилевтағы көпестің қызы Хася Шур болса, тергеу ісіндегі мәлімет бойынша, өте білімді, неміс, француз тілдерін еркін білген, шет мемлекеттерде (Берлинде, Лондонда, Швейцарияда) көп уақыт бойы тұрған, онда жаратылыс тану ғылымын оқып–үйренумен айналысқан екен. Жоғарыда келтірілген тың тарихи деректерде Хася Шурға қатысты қаншама құнды деректер, эпистолярлық мұралар, т.б табылғандығы да ұлы ақын өміріне қатысты жаңа деректер көзін дәйектері сөзсіз.

Ал, заң ғылымының кандидаты, 1877 жылы Петербург университетін бітірген Севири Гросспен, осы университеттің студенті А.Блекпен, американ журналисі Джордж Кеннанмен Абайдың тығыз достық, шығармашылық қарым–қатынаста болуы да көп нәрседен хабар береді (Кеннан, 1906: 100-102).

Кезінде М.Әуезов «Абай өмірбаянының үшінші нұсқасы (1944-1945)» деген еңбегінде: «...Тек бір табылған аз сөз америка жазушысы Кеннанның «Сібір және айдау жазасы» деген кітабында Абай жайында айтылған бір дерек», – деп ерекше атап көрсетуі бұл саланың түпкілікті зерттелмей олқы соғып тұрғанын сездіртуі еді (Әуезов, 2007: 210). Кейін бұл деректер жазушының рухани ізденушісі, қызы Ләйлә Әуезованың «М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» атты зерттеуінде де кеңінен талданып, бірнеше ғылыми деректермен дәлелденгені де мәлім.

Л.М.Әуезованың осы зерттеуінде баяндалған Абай араласқан Д.Кеннанның бір жазбасындағы Семейге жер аударылғандардың кітапханаларындағы әдебиеттер,

газет-журналдар тізімін еске түсірсек әлемдік деңгейдегі өркениеттің ортасын, классикалық шығармалардың шоғырын көріп танданбасыңызға шара жоқ. Мәселен, онда «Revue des deux Mondes» және «Русский вестник» деген атақты басылымдардың барлығы, Блек мырзаның үйінде орыс кітаптарынан басқа Лонгфеллоның өлеңдері, Мэннің «Ежелгі право» және «Село қауымы», Миланның «Саяси экономикасы», Локктың «Рационализм тарихы», Спенсердің «Тәжірибесі», «Социология принциптері», Тэннің «Ағылшын әдебиетінің тарихы», Лабулэнің «Біріккен Штаттар тарихы», басқа да көптеген заң және саяси экономия жөніндегі французша және немісше жазылған шығармалар барлығы Абай оқыған кітаптардың тізімдерінде бар екендігі бүгінде ешкімді тандандыра алмасы хақ. Оны Д.Кеннанның жазбасындағы: «...Осынша кітаптарды оқып, оларды өзімен бірге Сібірге әкеліп жүрген адамдар ешқашан жабайы фанатик болмақ емес, «надан етікші және қолөнерші» болмақ емес, олай деп ойлаудың өзі артық, қайта маған бір орыс офицерінің суреттегеніндей – олар өте ұстамды, білімді, ойшыл адамдар. Егер ондай адамдар монғол шекарасындағы қараңғы қапас Сібір деревнясына жіберілсе, онда олар, мемлекеттік қызметті атқара жүріп, өз Отанына пайда келтіреді, бұл, әрине, мемлекет үшін жаман», – деген сөздері де дәлелдесе керек-ті (Әуезова, 1977: 239). Дала данышпаны Абайдың шет елдік зиялы қауыммен қоян-қолтық араласуы, оның орыс тілін жетік білуі арқылы бүкіл Батыс, Еуропа елдерінің озық ойлы ойшылдары мен шығармашылық тұлғаларының туындыларымен таныс болуы кім-кімге де, әсіресе ақын өмірбаянымен таныс оқырман қауымға таңсық емес. Америка журналисі Джордж Кеннанның естелігіндегі Абайға қатысты әрбір құнды дерек, маңызды мәліметті білгісі келген оқырман міндетті түрде Ләйлә Әуезованың жоғарыда аталған зерттеуін зер салып, зердесіне тоқыса құба-құп. Бұл факті Абайға қатысты барлық еңбектерде жиі-жиі жүгінетін мәтін болғандықтан бұл жерде қайталап жатуды емес, түпнұсқамен танысуды тілер едік (Кеннан, 1906: 84-85). Сол кездегі американдық журналисті және өз ортасынан озық қайраткерлерді қайран қалдырған қыр қазағын комсынып, «сауатсыз» деп кемсіткен кейбір келімсектердің өзін ұстараның үстінде тұрғандай лыпылдатып, мысын басатын Абай әлі де талайды таңдай қақтырары хақ. Егерде бағы жанып, өзіндей ұлы дарынды ақынның, талантты тәржімашының қолына шығармалары түссе талай ғасырлар бойы әлемді дүр сілкіндіреріне күмән жоқ. Осындай ойлы ортада Европаның ең озық ойшылдарымен тең дәрежеде сөз сайыстырып, пікір алысқан, кеңескен кемеңгер Абайға күдік келтірушілерге М.Әуезовтің зерттеулеріндегі, мұрағатындағы қолжазбалар мен Ләйлә Әуезованың зерттеуіндегі, және осы соңғы жылдары табылған тың деректер айнымас айғақ, даусыз дәлел болары сөзсіз. Тәуелсіздік алғаннан бері түрлі мұрағаттардан табылып жатқан жаңа фактілер тасқыны Абай өмірбаянына қатысты қоржынында мол олжамен толықтырары сөзсіз.

Қорытынды. Зерттеу барысында М.Әуезовтің «Абай жолы» романы мен Ләйла Мұхтарқызының «М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары» деген зерттеуіндегі екі нұсқа мәтіндеріндегі тарихи шындықтар айқындалды. Жазушының «Абай жолындағы» кейіпкерлер мен прототиптері, бүгінгі ғылыми зерттеу жұмысының негізгі нысаны болып отырған ақынның орыс достарының тағдыры, олардың арасындағы деректік негіздер, шығармашылық және ғылыми, тари-

хи байланыстар, соңғы жылдар табылған тың деректер, т.б өзге де өзекті мәселелерге салыстырмалы саралау жұмыстары жүргізілді. Бұрындары ғылыми айналымға түсе қоймаған, соңғы жылдары жазушының елу томдық толық шығармалар жинағы негізінде жарияланған Мұхтар Әуезовтің еңбектеріндегі Абайдың орыс достарының тарихи деректері, ол туралы айтылған тың пікірлер қарастырылды.

Алайда, М.Әуезовтің мұражайында әртүрлі архивтерден және әдеби шығармалардан жазылып алынған Абайдың орыс достарының өмірі мен шығармашылықтарына, жазалану жағдайына, тергеу жұмыстарына қатысты көптеген құнды құжаттардан, жазбалардан, кітаптардан көшірмелер де баршылық. Оларда келешекте зерттеліп, ғылыми айналымға түсері сөзсіз. Абайдың Семейге саяси жер аударылған орыс достары жайлы көптеген архивтік деректерді түрлі мұрағаттардан тауып, тұңғыш рет ғылыми айналымға ендірген көрнекті тарихшы ғалым, әдебиетші Ләйлә Мұхтарқызы Әуезовадан кейін де бұл тақырып тоқырап қалған жоқ, әлі де ғылыми іздестіру жұмыстары жалғасуда.

Абайдың шығармашылық өмірі халықтың ұлы жаңғыру, рухани өрлеу кезеңі ретінде келешекте де талай ғылыми ізденістердің өзегі болары сөзсіз.

ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған OR11465467 «Әдебиеттану және өнертану саласындағы қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру және инновациялық зерттеулер жүргізу: әлемдік тәжірибе және отандық практика» жобасы аясында жазылды.

Пирали Г.Ж.^{*1}, Қурманбаева А.П.²

*Институт литературы и искусства им.М.О.Ауэзова,
г. Алматы, Казахстан*

E-mail: piralieva58@mail.ru, aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2645-0918, 0000-0002-2870-4769

Изучение исторических фактов в романе-эпопее «Путь Абая» М.О. Ауэзова

Аннотация. В статье рассматриваются основные моменты из жизни русских друзей поэта в романе-эпопее «Путь Абая» великого художника Мухтара Ауэзова, которые вошли в литературу и создали основу художественной реальности.

Проведен научно-теоретический анализ исследования известного историка, литературоведа Л.Ауэзовой «Проблемы истории Казахстана в творчестве М.О.Ауэзова», в которой автор использовала сравнительный метод в изучении исторических фактов и архивных материалов о русских друзьях Абая и впервые вела их в научный оборот казахской литературоведческой науки. Архивные документы в монографии Л.Ауэзовой и литературные факты о русских друзьях поэта в романе М.Ауэзова «Путь Абая» сопоставлены и проанализированы на основе исторических событий. Выявлены факты владения Абаем русским языком и европейской культурой, на что оказали влияние русские друзья – политические ссыльные в Семипалатинске (Семей). Большую роль сыграла в этом Семипалатинская библиотека, где собраны лучшие труды по истории, философии в мировом духовном пространстве, русская и западноевропейская литература, периодическая печать. В статье рассматривается вклад близкого друга Абая – Евгения Петровича Михаэлиса, годы его службы первым секретарем статистического комитета. С современной точки зрения были проанализированы и интерпретированы его фундаментальные работы, направленные на сбор и изучение национальных ценностей, древних реликвий среди населения, преобразование данного коллектива в первое научное учреждение города. Проведен научный анализ исторических данных о том, что открытие музея в 1883 году на основе экспонатов, собранных Е.П.Михаэлисом, стало большим культурным событием в жизни казахского народа. Ценно что стати-

стическим комитетом г. Семипалатинска с помощью политических ссыльных была проведена работа по изучению культурной жизни, географии, истории, экономики и этнографии края, что способствовало духовному пробуждению местного населения. В 70–80-е годы XIX века в городе были сосредоточены представители русской интеллигенции, революционной интеллигенции, политические заключенные, многие из которых тесно общались с Абаем. Эти и другие факты, художественная реальность в романе М. Ауэзова «Путь Абая» и исторические данные исследования Л. Ауэзовой «Проблемы истории Казахстана в трудах М. О. Ауэзова» сопоставлены, проведена научно-разъяснительная работа. С помощью методов герменевтического анализа объясняется, что трагедия в судьбе русского народа – это общая трагедия для всех других народов, и они стремились разъяснить данное мнение представителям других национальностей – таким открытым, образованным людям как Абай.

Имена русских писателей А. Пушкина, М. Лермонтова, Л. Толстого, М. Салтыкова-Щедрина, Ф. Достоевской, Н. Чернышевского и других пропагандирующих общечеловеческие ценности, часто встречаются произведениях М. Ауэзова, посвященных жизни Абая. В романе «Путь Абая» исторические реалии дополняются и интегрируются в художественную действительность с учетом психофизиологических качеств персонажей, их речи, мышления. Изучение исторических фактов в романе-эпопее М. Ауэзова и в теоретических трудах по абаеведению М. О. Ауэзова и Л. М. Ауэзовой подтверждают важность внимательного прочтения и изучения истории как фундамента художественной литературы.

Ключевые слова: исторический факт, художественная реальность, архивные материалы, архивные факты, роман-эпопея.

Pirali G.J.^{*1}, Kurmanbayeva A.P.²

*M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan*

*E-mail: piralieva58@mail.ru, aizhankurmanbai@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2645-0918, 0000-0002-2870-4769*

Study of Historical Facts in An Epic Novel «Way of Abay» M.O. Auezov

Annotation. The article deals with the issues of historical data about the Russian friends of the poet in the famous epic «Abay joly» by the great artist Mukhtar Auezov, which embedded in the literary circulation and became the basis for artistic reality.

There was carried out a scientific-theoretical analysis of the study of the outstanding historian, literary scholar Lyayla Mukhtarovna on «Problems of Kazakhstan history in the works by M.O. Auezov» where she used a comparative method of historical facts and archival materials about Abay's Russian friends in the novel «Abay joly» by Mukhtar Auezov, which first entered the scientific circulation of the Kazakh literary studies. Archival documents in L. Auezova's monograph and literary facts about Russian friends of the poet in Mukhtar Auezov's novel «Abay joly» were mutually compared and analyzed based on historical events. The references of the literary text in the novel were used to analyze Abay's fluency in the Russian language and mastery of European culture, which was influenced by Russian friends, political exiles in Semipalatinsk, as well as Semipalatinsk library with the best works on history, philosophy, etc. in the world spiritual space, Russian and Western European literature, products of periodical press.

The article deals with the contribution of Abay's close friend, Evgeny Petrovich Michaelis, his fundamental works aimed at collecting and studying national values, ancient artifacts among the population during the years of his service as the first secretary of the Statistical Committee, the transformation of this team into the first scientific institution of the city were analyzed and interpreted from a modern perspective. The scientific analysis of historical data was carried out that the opening of the museum in 1883 on the basis of exhibits collected by E. P. Michaelis was a great cultural event in the life of Kazakh people and that the Statistical Committee of Semey with the help of political exiles conducted a study of the cultural life, geography, history, economics and ethnography of the region and namely these people have contributed to the spiritual awakening of the local population.

In the 70-80s of the nineteenth century the representatives of the Russian intelligentsia, revolutionary intelligentsia and political prisoners were concentrated in Semey city and many of them were close with Abai and communicated, these and other facts, also artistic reality in the novel «Abay joly» by Mukhtar Auezov and historical

data of the study by Leyla Mukhtarovna «Problems of Kazakhstan history in the works by M.O.Auezov» were compared and scientific explanatory work was carried out. Using methods of hermeneutic analysis is explained that the tragedy in the fate of Russian people is a common tragedy for all other nationalities, and they sought to explain this view to representatives of other nationalities such open-minded, educated people as Abay.

The names of Russian friends who pursued universal values, such as Pushkin, Lermontov, L.Tolstoy, Saltykov-Shchedrin, Dostoevsky, N.Chernyshevsky, etc., are often found in every scientific research work by M.O.Auezov devoted to the poet's life and in the novel «Abay joly», where historical realities are supplemented and integrated into artistic reality depending on the psychophysiological qualities of characters, such as speech, thinking, understanding, analyzed in accordance with the conditions and requirements of the science of literary studies. Anyway, the images of the poet's Russian friends in the work by L.M.Auezova M and in the scientific theoretical works on abaeology by the prominent researcher, literary scholar M.O.Auezov are fully revealed a close connection and is confirmed in the course of this analysis.

Key words: historical fact, artistic reality, archival materials, archival facts, epic novel.

Информация об авторах:

Пирали Гулзия Жайлауқызы, главный научный сотрудник Научно-культурного центра «Дом Ауэзова» Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, доктор филологических наук, профессор. piralieva58@mail.ru, Scopus ID 57203548838, ORCID ID: 0000-0003-2645-0918.

Курманбаева Айжан Пернебекқызы, научный сотрудник Научно-культурного центра «Дом Ауэзова» Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, магистр гуманитарных наук, PhD докторант. aizhankurmanbai@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2870-4769.

Әдебиет:

Әуезов М.О. Абай өмірбаянының үшінші нұсқасы (1944–1945). Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – Т.27. – 448 б.

Әуезов М.О. Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845–1904). Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – Т.27. – 448 б.

Әуезов М.О. Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасы (1927–1933). Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 2002. –Т.8. – 504 б.

Әуезова Л.М. М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. – Алматы: Мектеп, 1977. – 271 б.

Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ ун–ті, 2001. – 338 б. ISBN 9965-489-62-9..

Дәдебаев Ж. Мұхтар Әуезов (Сенің сүйікті жазушың). – Алматы: Рауан, 1991. – 88 б. ISBN 5-625-00597-4.

Жүнісбеков Б. Абай сәулесі (зерттеулер, эсселер, новеллалар, әңгімелер). – Алматы, 2020. – 602 б.

Исмакова А., Пирали Г., Бегманова Б., Таңжарықова А., Ойсылбай А. Жеке тұлға дүниетанымындағы әдебиеттің орны // Пікір. №21. – 2019. –599–614 б. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2s2.085071367515&partnerID=MN8TOARS>

Кеннан Д. Сибирь. СПб., 1906. – Т.1. – С.100–102.

Пірәлі Г.Ж. Дәдебаев және М.Әуезов шығармашылығы // әл–Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. – №4(172). – 2018. – Б. 205–209. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/56>

Литература:

Ауэзов М.О. Третья версия биографии Абая (1944–1945 гг.). Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Алматы: Жибек жолы, 2007. – Т.27. – 448 с.

Ауэзов М.О. Абай (Ибрагим) Кунанбаев (1845–1904). Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Алматы: Жибек жолы, 2007. – Т.27. – 448 с.

Ауэзов М.О. Первая версия биографии Абая (1927–1933 гг.). Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Алматы: Наука, 2002. –Т.8. – 504 с.

Ауэзова Л.М. Проблемы истории Казахстана в трудах М.О. Ауэзова. – Алматы: Мектеп, 1977. – 271 с.

Дадебаев Ж.И. Труд писателя. – Алматы: Казахский университет, 2001. – 338 с. – ISBN 9965-489-62-9. (каз).

Дадебаев Ж.И. Мухтар Ауэзов (Ваш любимый писатель). – Алматы: Рауан, 1991. – 88 с. ISBN 5-625-00597-4. (каз).

Жунусбеков Б. Луч Абая (исследования, очерки, рассказы, рассказы). – Алматы, 2020. – 602 с. (каз).

Исмакова А., Пирали Г., Бегманова Б., Танжарикова А., Ойсылбай А. Роль литературы в мировоззрении личности // Мнение. – №21 – 2019. – С. 599–614. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2s2.0.85071367515&partnerID=MN8TOARS> (англ.).

Кеннан Д. Сибирь. СПб., 1906. – Т.1. – С.100–102.

Пирали Г.Ж. Дадебаев и творчество М. Ауэзова // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. – №4 (172). – 2018. – Б. 205–209. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/56> (каз).

References:

Auezov M.O. (2007) Abai omirbayanynyn ushinshi nuskasy (1944–1945). Shygarmalarynyn elu tomдық tolyk zhinagy [The third version of Abai's biography (1944–1945). Complete collection of works in fifty volumes]. – Almaty: Zhibek zholy, T.27. – 448 p. (in Kaz.)

Auezov M.O. (2007) Abay (Ibrahim) Kunanbaev (1845–1904). Shygarmalarynyn elu tomдық tolyk zhinagy [Abay (Ibrahim) Kunanbayev (1845–1904). Complete collection of works in fifty volumes]. – Almaty: Zhibek Zholy, T.27. – 448 p. (in Kaz.).

Auezov M.O. (2002) Abay omirbayanynyn alghashky nuskasy (1927–1933). Shygarmalarynyn elu tomдық tolyk zhinagy [The first version of Abai's biography (1927–1933). Complete collection of works in fifty volumes]. – Almaty: Gylym, T.8. – 504 p. (in Kaz.)

Auezov L.M. (1977) Problemy istori Kazakhstana v trudakh M.O.Auezova [Problems of the history of Kazakhstan in the works of M.O.Auezov]. – Almaty: Mektep, 271 p. (in Russ.).

Dadebaev Zh.I. (2001) The work of a writer. – Almaty: Kazakh University, 338 p. – ISBN 9965-489-62-9. (in Kaz).

Dadebaev Zh.I. (1991) Mukhtar Auezov (your favorite writer). – Almaty: Rauan, 88 p. ISBN 5-625-00597-4. (in Kaz).

Zhunisbekov B. (2020) Abay saulesi (zertteuler, esseler, novellalar, angimeler) [Abay's ray (researches, essays, short stories, short stories)]. – Almaty, 602 p. (in Kaz.)

Ismakova A., Pirali G., Begmanova B., Tanzharikova A., Oisylbay A. (2019) The role of literature in a personality's worldview (Роль литературы в мировоззрении личности) // Опси́он. – No.21 –P. 599–614 (in Eng.)

<http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2s2.085071367515&partnerID=MN8TOARS>.

Кеннан Д. (1906). Сибиря. СПб., – Т.1. – С.100–102 (in Russ.).

Pirali G.Zh. (2018) Dadebaev and the work of M. Auezov // Bulletin of KazNU. al-Farabi. – No.4 (172). – P. 205–209. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/56> (in Kaz).